

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р Камен Лозев, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Относно: дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен

„доктор“, Професионално направление – 2.3 Философия

Научна специалност – Социална философия“

Автор на дисертационния труд: **МИГЛЕНА ИВАНОВА МАРИНОВА**

Тема на дисертационния труд:

ИЗКУСТВО И ОБЩЕСТВО ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА ХОСЕ ОРТЕГА-И-ГАСЕТ

Научен ръководител: проф. д.н. Лазар Копринаров

Основание за представяне на рецензията: Заповед № 1196/27.06.2019 г. на Ректора на ЮЗУ „Неофит Рилски“ за състав на научното жури. На първото заседание на научното жури на 10.07.2019 г. ми е възложено да напиша рецензия.

Декларирам, че не съм свързано лице по смисъла на § 1, т.5 от Допълнителните разпоредби на ЗРАСРБ с кандидата, както и че нямам частен интерес, който би могъл да влияе върху безпристрастното и обективно изпълнение на работата ми като член на журито.

1. Кратко представяне на кандидата

Миглена Иванова Маринова е родена през 1975 г. Завършва Езикова гимназия в гр. Русе;, а в периода 1995 - 2000 е студентка по философия в Софийски университет ”Св. Климент Охридски”, София. Магистър е по философия и бакалавър по педагогика.

От 2000 г. до настоящия момент Маринова работи като преподавател в Езикова гимназия „Акад. Л.Стоянов”, Благоевград. Тя е старши учител по философия и преподава на френски език две дисциплини (Психология и логика и Етика и право) и на български език други две дисциплини (Философия и Свят и личност).

Маринова владее отлично френски и руски език и много добре английски и испански, което безспорно ѝ помага в преподавателската работа и при разработването на дисертацията. В гимназията участва в разработването и изпълнението на няколко

национални и международни проекти за училища; под нейно ръководство са подготвени редица участници в олимпиадите по философия за ученици, като за своята дейност и успехите на своите възпитаници самата тя получава няколко награди.

Специално трябва да се отбележи, че възползвайки се от възможностите, които дава „Програма Еразъм +“, Миглена Маринова специализира във Философския факултет на „Университет Комплутенсе“, във факултета, където Ортега е преподавал. Това ѝ даде възможност да ползва пълноценно не само англоезичната и френскоезичната, но и богатата испаноезична литература, посветена на философията на Ортега-и-Гасет.

Миглена Маринова е зачислена като докторант в катедра „Философски и политически науки“, Философски факултет, през 2016 г. и в рамките на редовната докторантура под ръководството на своя научен ръководител проф. д.н. Лазар Копринаров успя да завърши в срок своята дисертация.

2. Общо представяне на дисертационния труд

2.1. Актуалност и тематична значимост на изследването

В известен смисъл *всяка* добре написана творба върху Ортега-и-Гасет, и днес и в бъдеще, ще е актуална. Толкова *голям и значим* във философски и социален план е той. В България през последните три десетилетия испанският философ осезаемо присъства и в областта на преводната философска литература, и в университетските философски програми на различни (в смисъл на *разнородни философски полета* като Съвременна философия, Естетика, Социална философия, Философска антропология) задължителни и избираеми курсове. Основните трудове на Ортега отдавна са на разположение за българския читател и очевидният показател за актуалността и влиянието на неговото творчество е фактът, че колкото и голям да е тиражът на книги като „Бунтът на масите“ (неколкократно преиздавана след първата ѝ поява през 1993 г.); „Човекът и хората“, 1999, „Мисли за Европа“, 2000, „Размишления върху Дон Кихот“, 2003, „Изследвания върху любовта“, 2005, „Безгръбначна Испания“, 2010, „Що е философия“, 2013, „Европа и идеята за нация“, 2019, и др. бързо стават антикварна рядкост. Академичните изследвания на Исак Паси и Иван Стефанов, макар и в специфичен ракурс, също допринасят за известността на Ортега, но през последните две десетилетия Лазар Копринаров, научният ръководител на Миглена Маринова, безспорно е изследователят, който със своите преводи и поредица от книги и статии върху социалната и

политическа философия на испанския философ, наложи присъствието на цялото му творчество в България.

В контекста на гореказаното намирам дисертацията на Маринова за оригинален отклик, или по-скоро *компонент*, на тенденцията да се изследват и по различен начин представят повече аспекти от творчеството на Ортега-и-Гасет, в това число в контекста и на проблемите на нашето съвремие. Последното не е предмет или част от нейната дисертация, но четенето на труда ѝ непрестанно извиква асоциации в тази насока и в качеството на препоръка към бъдещите ѝ изследвания отправям пожелания за своеобразно „продължение” на дисертационния труд в тази насока.

2.2 Обем и структура на дисертацията

Дисертационният труд съдържа 186 страници и се състои от: *Въведение, 1. Човешката реалност, 2. Обществото – нечовешкото човешко, 3. Изкуството - необходимостта от ненужното, 4. Изкуството като връзка между „човекът“ и „хората“, Заключение и Библиография*. Списъкът на използваната литература обхваща 99 заглавия на български, испански, английски и френски език.

2.3 Изследователски подход и основна теза на дисертационния труд

Те са заявени във Въведението. Прочетено на един дъх, заглавието „Изкуство и общество във философията на Ортега-и-Гасет” несъмнено звучи твърде общо, за да се открие смисловият център на дисертацията. Ето защо първият теоретичен ход на Маринова е да идентифицира своя собствен фокус на изследване. Като подчертава, че „проблемите на изкуството и обществото... на практика са втъкани във всичките му [Ортега-и-Гасет] творби”, и следователно „без да претендира да изчерпва докрай проблемите от тези две области”, тя се насочва към специфичното изследване на „връзката между индивида и социалното през призмата на изкуството” (стр. 3) Това е избор, който позволява отгук насетне изследователските усилия да се фиксират конкретно върху *релацията* „общество-изкуство”, без да се разглеждат самите те като самостоятелни, автономни реалии (пак там). Така съгласно основната теза на Маринова „интересът на Ортега към изкуството не е самоцелен и не е продиктуван само и единствено от чисто естетически подбуди.” (с. 4). Мислейки за Ортега и неговата социална доктрина, внушава авторката, следва да мислим за изкуството като за главния инструмент за нейното изграждане. Във Въведението са приведени няколко интересни аргумента, които стоят в основата на избора на Маринова и същевременно разкриват

защо така силно и така устойчиво изкуството присъства като тема в творчеството на испанския философ.

Успешната защита и разгръщане на основната дисертационна теза несъмнено изисква „херменевтично вглеждане“ и дълбинно интерпретиране на базовата постановка на ортегианската философия „Аз съм аз и моите обстоятелства“. В този смисъл херменевтичният подход, сравнителният анализ, съпоставката и „отгатването“ на начина, по който определени идеи и понятия функционират в доктрините на Ортега-и-Гасет, оформят в най-общ вид използваната от Маринова методология в дисертационния текст.

2. Обща характеристика на представения дисертационен труд

Както по-горе споменах, въведението задава основните репери на изследването, уточнявайки главната теза, конкретните цели и задачи и очертавайки най-общо следваната методология. С това читателят е подготвен за същинската част на изложението, разположено в четири глави.

Тематично те са много добре балансирани, като първа и втора глава според мен изграждат необходимия ортегиански теоретичен фон, без който не може да се разберат трета и четвърта глава; именно в тях по моя преценка откриваме главните постижения на дисертацията и изброените в Автореферата приноси моменти.

В **първа глава**, озаглавена „Човешката реалност“, Маринова изяснява поредица фундаментални ортегиански понятия, като следва принципа на Ортега „към сериозните проблеми ... да се подхожда постепенно, в концентрични стесняващи се кръгове, както се превзема Йерихон.“ (с. 5) *Моят свят, хоризонт и латентното* несъмнено са едни от пределно широките понятия във философията на испанския мислител, които оформят структурата на света. „Действащият човек“, Аз-ът в своите обстоятелства, който непрестанно ги променя и така променя заварените от новите поколения обстоятелства, преживява неизбежно своята драма на утвърждаване, на стремежа да бъде „някой“, неповторим, уникален, автентичен. И тъй като човешките идеали и стремежи никога не могат да се реализират в пълнота, ортегианският човек винаги носи в себе дълбока неудовлетвореност. Жизненият свят на човека е изпълнен с една изконна, но не фаталистична, „динамика на сблъсъка“.

Във втория параграф на главата е анализиран един от най-важните конкретни сблъсъци на ортегианския човек – сблъсъка с Другия, сблъсъка с друго Аз. Маринова

изкусно пресъздава ситуацията: напълно в духа на екзистенциализма, за Ортега сблъсъкът с *Другия Аз* е разтърсване на Аз-а, то е *принуда* да се открият собствените предели и се осъзнае факта, че неизбежната комуникация, неизбежната свързаност с Другия създава и пресъздава обективния свят на човека.

Третият параграф „Социалната реалност” е най-дълъг, най-съдържателен и най-интересен. В него Маринова дискутира такива понятия на социалната философия на Ортега като „хората”, „човешкия свят”, „културата”, „вярванията”, „идеите” и др. Много интересно са анализирани двете понятия „свят на човека” и „човешки свят”, за да се избистри разбирането на Ортега за човешкия свят като един колективен, анонимен живот, вече изградил обяснителни механизми, които придават структура и човешки облик на света. (с. 22) От момента на раждането си всеки неизбежно попада в този свят, който противостои на света на човека, определян от индивидуалната воля и желание. Противоборството на двата свята създава особената динамика на социалния свят, доколкото личността живее под непрестанния натиск на заварени „форми на поведение, които индивидът възприема, усвоява и възпроизвежда, без да ги желае и дори без да ги разбира, защото ясно чувства, че няма друг изход”. (с. 27)

Тук следва да отбележа и наблегна на чудесния анализ, който Маринова прави между страниците 28-ма и 34-та на две важни и според мен ключови ортегиански понятия – „привичките” и „езика”. Трудно е да разберем социално-философските схващания на Ортега-и-Гасет, без да доловим особената роля и значението, което той придава на тези феномени. Привичките са своеобразен механизъм за транслиране на „безличното цяло” (с. 29), на дехуманизираното съдържание на човешкия свят към личността; те са и механизмът за нейното неосъзнавано подчиняване на един „вече наложен калъп”. Както отбелязахме, Ортега не е фаталист: личната воля непрестанно воюва с обществото за правото сама да формира Аз-а; тя „се калява под натиска на социалната реалност”, за да превърне „живота на всеки човек в постоянно колебание между колективния Аз и личния идеал...” (с. 30)

Малцина философи са навлизали с такава вещина в социалната природа на *езика* като Ортега. Малцина философи са демонстрирали като Ортега уменията да боравят с езика в качеството му на инструмент за себеизразяване и формулиране на мисли, но също и като средство за трайно въздействие върху другите, за пренос на внушения директно към съзнанието на аудиторията с трайния отпечатък на авторската индивидуалност. Маринова с вещина е пресъздавала ортегианските възгледи за езика и в това отношение няма как да не открием влиянието на нейния научен ръководител,

който в няколко творби изясни значението на специфичния ортегиански стил на говорене и писане и специфичните ортегиански „форми” на творчество.

Втора глава „Обществото - нечовешкото човешко” продължава общото представяне на ортегианската социална философия. Първият параграф на главата анализира най-известните теми на Ортега – за *елита* и *масите*, понятията, чрез които си обясняваме полярната структура на всяко общество и за *поколенията*, едно от най-важните понятия в историята за Ортега.

Антифатализъмът на Ортега в този конкретен случай Маринова представя с постановката, че човек не се ражда като член на елита или на масата, а „става такъв в зависимост от решенията, които взима, и усилията, които полага.” Намирам за много удачно сравнението на авторката на тези ключови ортегиански понятия с Веберовите идеални типове, „към които всеки индивидуален, конкретен живот се отнася с повече или по-малко приближение”. (с. 42) Маринова много добре изяснява социалната роля на елита с неговите умения да води и увелича масите с привлекателни проекти и непрестанно следване на модела „живот в дълг и напрежение, живот отдаден на по-добро бъдеще”.

Вторият параграф на главата „Промяна и криза” е своеобразно продължение на първия. Тук дисертантката сравнява теорията на Шпенглер, несъмнено доминиращата представа от първата половина на Двадесети век за общественото развитие, с тази на Ортега, защитавайки тезата, че ортегианските възгледи са далеч от песимизма и фатализма на Шпенглер, от строгия детерминизъм и цикличност на развитието. Ортегианското понятие „криза” е много по-евристично от Шпенглеровия „залез”. Кризите съдържат възможности за отърсване от наслоените илюзии, за оголване на живота и схващането му в неговата същност, а именно според Ортега – като безпокойство и драма.

Къде се намира Европа и човечеството през Двадесети век обаче? В каква посока се движи общественото развитие? Според Ортега Европа и светът преживяват кризата на Модерността, започнала от края на Деветнадесети век, предизвикана от абсолютизацията на математико-физическия разум, който е станал фундамент на цялата култура. Породените от кризата деформации имат много и най-различни проявления, но винаги минават под знака на масовизацията и социализацията, на поглъщането на личността от социалното, на тоталното обезличаване на Аз-а.

Последната постановка хвърля мост към третия абзац на втора глава, в който Маринова се занимава с човека-маса, с причините за неговата поява и социалните

ефекти от наличието му като доминиращ човешки тип. Последиците не може да са други освен производство и възпроизводство на посредствеността и посредствените хора, принижаване и заличаване на елита, лишаването му от функцията на водач и създател на увличащи програми и визии за бъдещето.

Има ли изход от кризата? В каква посока можем да го търсим? Отговорът на Ортега според Маринова не е категоричен. Сигурно е все пак, че испанският философ възлага надежди на обединяването на Европа, на европейското начало в културата и то както в ракурса на изход от кризата на Испания, така и в един по-общ план. Интересно (и според мен похвално) е, че на това място в дисертацията Миглена Маринова се ангажира със собствена теза относно насоката на обединена Европа. Тя е скептична, че Европа, като устойчиво цяло, някога може да добие подобен вид и в това отношение позицията ѝ, доколкото мога да преценя, подкрепя евроскептицизма и лагера на националистите в съвременната дискусия за европейското бъдеще.

Ортега определено залага на обновата на либерализма, на една нова форма на либерализма. В настоящия момент идеите му много лесно, и много погрешно според мен, могат да се подведат под знаменателя на „неолиберализма“ – понятие, което от години е нарицателно за несгодите на нашето съвремие и „полудяването на капитализма“. Тази дискусия, разбира се, не е свързана с анализите на Маринова в дисертацията.

Друга дискусия обаче в самия край на втора глава насочва съдържателно към темата на дисертацията с нейния фокус, очертан във Въведението. Тук дисертантката излага много важно ортегиатско размишление по въпроса „Неизбежно ли е варварството?“ Ако човекът-маса господства без алтернатива, ако неговата леност, херметичност и консерватизъм са основната причина за кризата, напълно ли е ликвидиран потенциалът на културата да създаде алтернатива, да идентифицира нови възможности и изход от кризисната ситуация? Същността на кризата винаги е объркване, изгубеност, липса на ориентация: старият ред е разрушен и светът, реалността е станала хаотична. За да се ориентираме, трябва не просто да се отърсим от стария светоглед, от „оптиката“, с която сме наблюдавали реалността, а трябва да създадем нова перспектива, нова гледна точка. Нея ще получим чрез „нова опора“, чрез отстъпване в нов свят, свят, който ние създаваме. Той ще възроди фундаменталната човешка способност – въображението – и така ще допринесе за изнамирането на изхода. В контекста на това размишление за кризата Маринова ситуира ролята и значението на изкуството: то е „друга вторична реалност“, която стимулира

самоосъзнаването на човека. „То заскобява действителността, но я запазва като действителност... то може онова, което никоя друга рожба на културата не може – да даде на човека платформа, върху която да стъпи, за да погледне всичко останало, но без да се изкуши да я обяви за самата земна твърд.” (с. 77) В изкуството откриваме мощен императив за оригиналност, който съкрушава привичките и всичко, което сковава полета на въображението.

Така Маринова формулира тезата за изкуството като „съвършеният инструмент за саморефлексия върху всичко човешко”. Тази теза е теоретичният подстъп към трета **глава**.

Тя е озаглавена „Изкуството - необходимостта от ненужното”. Първият параграф проследява естетическата еволюция на Ортега-и-Гасет в различните периоди от развитието му. Тук Маринова успешно показва, че интересът на Ортега към изкуството е факт, който „не е нито случаен, нито спорадичен, а е тясно свързан и логически оправдан от фундамента на цялостната му философия”. (с. 79) На практика именно в естетическите му творби се появяват в зародиш важните идеи в неговата социална философия. Това е особено видно в ранния период на Ортега, когато размишлява за ясното ангажиране на изкуството с проблемите на човека и отправя критика към модернизма с неговата тенденция да отдалечи и дори откъсне изкуството от живота. Анализът на Маринова на ортегианската теория на романа от ранните години я води до извода, че за Ортега изкуството е форма на задоволяване на потребностите на колективния дух и в този смисъл не е по-различно например от науката и морала. Изкуството също е „инструмент за постигане на истината”, но това винаги е „истината на перспективизма”.

Интересна е тезата на дисертантката, че философското развитие на Ортега всъщност тръгва от естетическите му творби: отдръпването от субективизма и идеализма например върви ръка за ръка с анализите в „Дехуманизацията на изкуството“ и „Мисли за романа“ през 1925 г., където темите за иновативния характер на изкуството и несъвместимостта на собствено артистичното с масовото вече са централни. В тези години е налице изместване на естетическите интереси и насочване вниманието на Ортега към социално-философските проблеми на съвременното. Това ясно се вижда в края на двайсетте на миналия век, когато са публикувани „Що е философия“, 1929 г., и „Бунтът на масите“, 1930 г. Това, естествено, е период, в който песимизмът на Ортега, предизвикан от възхода на тоталитарните идеологии и режими

го изпълват с песимизъм за бъдещето на човека, оприличен на корабкрушенец сред морето на обстоятелства, безсилен да промени.

Втори и трети параграф на главата, озаглавени съответно *Изкуството и другото* и *Изкуството между техниката и играта* изследват най-вече въображението, „способността на човека да трансформира даденото и да създава свят, различен от природния – свят по човешка мяра” (с. 85). Тук най-интересни за мен са сравнителните анализи на Маринова между техниката и изкуството. Въображението е основата и на двете, но според Маринова „пристрастията на Ортега към света на изкуството се дължат на факта, че то е „изключение от правилото” (с. 87) Задълбочаването на анализа отвежда до понятието *метафора* и значението му за културата. „За Ортега-и-Гасет цялата култура е метафорична, доколкото метафората е самият принцип на надстрояване на природата, чрез който се създават нови светове. В този смисъл всички вторични реалности са метафорични... В изкуството тя е най-висока; за Ортега метафората не е средство, а самата му същност. И ако науката например само ползва метафората като средство за „опипване“ на непознатото, то изкуството е самата метафора.” (с. 89)

В трети параграф анализът е насочен към локализиране на ортегианското понятие за изкуство сред останалите културни феномени. Така то се озовава между техниката и играта. Маринова набляга върху способността и на двете да създават фикции, да са реализация на „вътрешната потребност на човека да създава нови светове, в които реализира творческия си потенциал и разгръща собствения си автентичен проект.” (с. 91) И двете, подчертава Маринова, са деца на една майка – „лудата в къщата“ (въображението); бащите им обаче са различни. Изкуството не е нито само игра, нито техника: последната е родена от необходимостта, от нуждата да се оцелява. Истинското изкуство никога не е плод на външен натиск, нито на някаква жизнено важна неотложност. То се родее с играта и на пръв поглед е „абсолютното излишество” в живота. Онова, което го поражда е една „друга необходимост”, а именно – и тук Маринова се позовава на „Размишления за техниката“, 1939, - на чистия творчески произвол.

Намирам, че именно в тези и няколко следващи до края на главата анализи е разгърната и аргументирана основната теза на дисертацията, показана е същността на релацията изкуство – общество. Много интересно в дискусиата е въведена философията и мисията ѝ да бъде *aletheia* (истина, откровение, откриване). Изкуството също има сходна мисия: „То също е път към истината, към раз-криването на битието. Просто е

друг път.” (с. 102) Освен това и философията, и изкуството трябва да зодоволят една *луциферовска потребност* – потребността от цялост и пълнота, потребността от яснота.

В последната **четвърта глава** „Изкуството като връзка между „човека“ и „хората“” са развити темите за чистото изкуство в противовес на социално значимото изкуство и дехуманизирания човек срещу дехуманизираното изкуство **Error! Bookmark not defined.** Първата дилема Ортега интерпретира като „противопоставянето на чисто естетическото съзерцание на произведението на изкуството и историческия му контекст”, противопоставяне, което той намира за несъстоятелно и несериозно. Изкуството никога не е „чисто“, то се прави от хора и за хора. Всеки артист търси своята публика и всяка творба казва нещо на някого. Творецът, артистът е човек, вплетен в своите обстоятелства, и като такъв неизбежно изпитва влиянието им. Веднъж появила се обаче, творбата заживява собствен живот и така да се каже, *транслира* авторовата перспектива в социалната реалност, срещайки критиката, равнодушието или подкрепата на аудиторията, която адресира. Освен това „Споделената перспектива на творбата е покана за среща с радикалната самота на другия. Екстериоризирайки интимността на автора, творбата подканва зрителя да разкрие своята. Изкуството има парадоксалната способност да връща човека към собствената му интимност посредством досега с чуждата, което го прави може би най-чистата форма на съ-битие.” (с. 120) Този анализ на Маринова намирам за изключително точен и важен с оглед на защитаваната в дисертацията обща теза.

Що се отнася до темата за дехуманизирания човек и дехуманизираното изкуство, дисертантката подчертава неизменния интерес на Ортега към тези проблеми най-вече в контекста на модерното изкуство, което предизвиква затворения в себе си човек-маса, в който не живее никакво любопитство, никакви стимули за развитие, за надскачане на себе си. Централен въпрос за Ортега в дискусиата за дехуманизацията на човека „е въпросът за автентичността, или иначе казано - за призиванието”. На него е посветен параграфът „Призиванието или изкуството да бъдеш себе си”.

Последната философска рефлексия в дисертацията има за тема „бъдещето на изкуството”, тема актуална за времето на Ортега-и-Гасет, която той се чувства длъжен да обсъди. Изследването на Маринова тук не дава еднозначен отговор: според нея „Ортега-и-Гасет определено се колебае и дори когато дава привидно категорични оценки [за бъдещето на изкуството], те се сблъскват с други противоположни и също толкова категорични негови преценки”. (с. 179) Няколко години преди смъртта си Толстой се изказва за изчепването и края на романа, а Ортега директно прогнозира

„смъртта на романа“. От тази прогноза обаче – и тук съм съгласен с Маринова – не трябва прибързано да подвеждаме философията на испанския мислител под общия знаменател на фаталистично-песимистичната тенденция. По-скоро трябва да се съгласим, че за Ортега изследването на изкуството е начин да проследим едновременното *ставане* на Аз-а и социума, като не забравяме, че макар изкуството винаги да е „танцуване с вериги“ (Ницше), то все пак винаги остава „танцуване“. (с. 180)

4. Публикации по темата на дисертацията

Миглена Маринова има пет публикации по темата на дисертацията, една от които в сп. „Философия“, и покрива минималните изисквания на ЗРАСПБ и неговия Правилник. Основните идеи на дисертацията са апробирани чрез нейни участия в различни научни форуми и доклади, изнесени на научните семинари на катедра „Философски и политически науки“.

5. Съдържание на автореферата и самооценката на научните приноси

Авторефератът възпроизвежда адекватно съдържанието на дисертацията, основните тези и направените изводи. Приемам без възражения изложените от Маринова приноси.

6. Критични бележки, препоръки и въпроси

Академичният стил, на който е написана дисертацията, е безспорен. Езикът и фразата са безупречни, анализите са интересно поднесени, с представяне на различни гледни точки и заемане на лична позиция. Забелязват се минимални технически и граматични отклонения, но те са в най-долната допустима граница.

7. Заключение

От всичко гореказано мога да обобщя, че авторката на оценявания дисертационен труд притежава широки теоретични знания и демонстрира способност

за самостоятелни научни изследвания. Дисертационният труд има качествата на оригинално изследване.

Като имам предвид посоченото, предлагам на уважаемите членове на научното жури да присъдят на Миглена Иванова Маринова образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 2.3. Философия, научна специалност Социална философия, област на висше образование 2. Хуманитарни науки.

31 август 2019 г.

Рецензент: доц д-р Камен Лозев